

SZEMLE

VASPÁL VERONIKA

Az Auschwitz-emlékezethely narratívái a szocialista Lengyelországban

Jonathan Huener: *Auschwitz, Poland, and the Politics
of Commemoration, 1945–1979.*

Ohio University Press: Athens, 2003.

(Polish and Polish-American Studies Series)

A holokauszt kényes pontja a lengyel történetírásnak. A tragédia, melynek eredete Lengyelországon kívül keresendő, de lengyel területen történt, mindig törékeny része marad a lengyel kollektív emlékezetnek. A lengyel emlékezet számára a második világháború körülbelül a következőket jelenti: a két szomszédos ország részéről erőszakos és egyidejű támadás és megszállás, a nyugatiak általi elhagyatottság, hihetetlen emberveszteség, hősiesség ellenállás, majd fél évszázadnyi kommunista uralom. Az áldozatul esés és a nemzeti áldozatvállalás, mint meghatározó és mindent betöltő háborús emlékképek, mintegy kizárták a lehetőségét annak, hogy a lengyelek a zsidók ellen elkövetett bűnökben saját szerepüket feltárják. Az itt tárgyalt munka jelentős erőfeszítés ennek a hiányosságnak a pótlására: Jonathan Huener a lengyel történelem sötét korszakait fogja vallatóra.¹

A könyv az Auschwitz–Birkenau terület mint *lieu de mémoire* történetét helyezi lengyel politikai- és társadalmi kontextusba: a koncentrációs

¹ Jonathan Huener a Vermonti Egyetem (Burlington, USA) történelem tanszékén tanít 19–20. századi európai történelmet. Kutatási területe a második világháború utáni Németország és Lengyelország kollektív emlékezete és a holokauszt. A közelmúltban megjelent fontos munkái a Francis R. Nicosiával közösen szerkesztett kötetek: *Medicine and Medical Ethics in Nazi Germany: Origins, Practices, Legacies* (Berghahn Books: New York, 2002.), *Business and Industry in Nazi Germany* (uo, 2004.), valamint *The Arts in Nazi Germany: Continuity, Conformity, Change* (uo, 2006.).

tábor 1945 januári szovjet felszabadításától az emlékhely 1979-es pápai látogatásáig, a sajátos lengyel politikai viszonyoknak megfelelően elemzi a hely eseményeit. Huener azt bizonyítja beható elemzésével, hogy Auschwitz Lengyelországban mindenekelőtt (és olykor kizárólag) a lengyel mártíromságot szimbolizálta, míg a zsidók sorsa a háborúban és a koncentrációs táborban háttérbe szorult a lengyel (és egyéb nemzetiségű) politikai foglyokat középpontba állító megemlékezések mellett. A német megszállás okozta szenvedés – legyen az a fronton 1939-ben, a Varsói Gettófelkelésben 1944-ben, vagy Auschwitzban – a lengyel vértanúság 19. század eleje óta élő hagyományába tökéletesen beleillett, mindazonáltal a közös szenvedés a nemzeti szolidaritást segítette elő, amire a háború után újjáépülő-, illetve a „szocializmust építő” Lengyelországnak égető szüksége volt. A lengyel nemzeti hagyománnyal párhuzamosan az 1947-ben, egykori foglyok segítségével, de mindvégig állami irányítással és manipulációval működő Auschwitz Állami Múzeum formálta az Auschwitz-emlékezetet. Az intézmény a háború utáni Auschwitz, azaz a holokauszt szimbóluma a világ számára, amelynek létrejötte, kiállítása, tevékenysége elsődlegesen formálta és formálja ma is a holokausztról kialakított képünket. A Huener által a Múzeum köré épített vizsgálódás úttörő munka: csupán az elmúlt évtizedben, az állami felügyelet megszűntével nyíltak meg új utak Lengyelországban a második világháború és Auschwitz kutatásának területén, és az Auschwitzra vonatkozó forrásanyagok is csak a közelmúltban váltak elérhetővé. Így ez a tanulmány az első, amely az Állami Múzeum háború utáni forrásai (adminisztratív dokumentumok, sajtókiadványok, kiállítástervek), valamint interjúk és írásos tanúvallomások együttes elemzésén keresztül tárja fel „Auschwitz emlékezetét”.

A mű első két fejezete az 1945–47 közötti Auschwitz-cal foglalkozik. A szerző lelkiismeretes alaposággal tárja fel a háború utáni körülményeket, amelyek a két évvel a felszabadítás után, 1947 júniusában létrehozott Múzeum kiállításának lengyel nemzeti vértanúság-karakterét, és ezzel az „első” Auschwitz-narratívát meghatározták. A háború következményei mellett (óriási emberáldozatok, gazdasági nélkülözés, politikai káosz, a háború pszichológiai hatásai, 1947-re az ország túlnyomóan római katolikus lett) a lengyel társadalomban mindig is jelen lévő, éppen a háború előtt „fénykorát élő” antiszemitizmus, a kommunista uralom, ugyanakkor a náci rasszizmustól való óvakodás mind közrejátszott abban, hogy az auschwitzi zsidó sors nem kapott különleges hangsúlyt

és nem volt elválasztva a lengyel mártíromságtól a kiállításon. A közvélemény formálásában pedig kiemelkedő szerepe volt a náci bűnök feltáró Bizottság munkájának (a médián keresztül), amely az egész világnak felelősséggel tartozott (ld. Höss pere 1947 tavaszán), de nem tette történeti kutatás tárgyává a soát mint egyedülálló jelenséget. Huener szerint minden áldozatot egységesen „mártírnak” nevezni és ezzel a hagyományos 19. századi romantikus nacionalizmus fogalmai közé helyezni, egyrészt az élmények sokféleségétől, másrészt történeti egyediségétől fosztotta meg Auschwitzot.

Az 1947–54 közti időszakban (harmadik fejezet) Auschwitz a hidegháború helyszínévé vált. Az újabb Auschwitz-magyarázat optimistább volt, mert az ellenállásra és a túlélésre helyezte a hangsúlyt: a sztálinista magyarázat az egykori foglyok sorsában a fasiszta elnyomás ellen vívott európai nemzetközi harcot látta. Az 1954-es dátum nemcsak a lengyel (kultúr)politika enyhülése miatt, hanem a Múzeum tevékenységének megváltozásában is korszakhatárnak tekinthető Huener szerint. A felszabadítás tizedik évfordulójára készülődvén ugyanis végre sor kerülhetett a propagandisztikus kiállítás felülvizsgálására, az 1947-es (eredeti) tervek megvalósítására, a dokumentációra. Ebben a fejezetben a szerző a Múzeumban kalauzolja végig az olvasót, meglehetősen kritikus szemmel pásztázva végig az 1955-ös kiállítás blokkjait. Huener szerint a mai emlékhelynek is alapjául szolgáló kiállítás legsúlyosabb hiányossága Birkenau, a megsemmisítő tábor helyszínének bemutatása volt. „Birkenau elhagyott földre vagy temetőre sokkal inkább emlékeztetett, mint a múzeumra, melynek része volt.” (140.) A kiállítás pedig ismét elmulasztotta kiemelni a különböző nemzetiségek közül a zsidók sorsát.

Végül, az ötödik és a hatodik fejezet az 1960-as, 1970-es évek Auschwitzhoz kapcsolódó eseményeit és narratíváit elemzi. Bár a hatvanas években Auschwitz a nemzetközi figyelem középpontjába került, és a Múzeum felelősei igyekeztek is az elvárásoknak eleget tenni, az emlékhely „nemzetközivé fejlődése” nem változtatta meg alapvetően az 1945 óta élő paradigmákat: a függetlennek tűnő Nemzetközi Auschwitz Bizottság tevékenységét valójában a lengyel állam kontrollálta. Az 1967-es megemlékezésen – ami a legnagyobb esemény volt a felszabadítás óta – még mindig nem jelentették ki nyíltan, hogy a náci bűnök mindegyikét zsidóellenesek voltak. A felújított és 1968-ban megnyílt, a zsidó sorsnak szentelt kiállítás pedig az anticionista kampányt volt hivatva ellensúlyozni csupán.

A lengyel történelem ezen meglehetősen sötét korszaka, az anticonista kampány ideje után a hetvenes évtized viszonylag békés időket jelentett: lehetőség nyílt az auschwitzi emlékhely felülvizsgálására és reformjára, beleértve a zsidó sorsnak szentelt kiállítás felújítását is. A fejezet döntő része a katolikus egyház tevékenységének teret adó Auschwitzzról szól; az 1979-es pápai látogatást elemzi számos nézőpontból, s a következőkre hívja fel a figyelmet. A II. János Pál által kiemelt értékek egyetemesek voltak: vallási elkötelezettség, patriotizmus, ellenállás az elnyomással szemben, bátorság, emberi méltóság – ilyen értelemben az esemény a hely nemzetközivé emelésébe illeszkedett bele. Az említett értékek és maga a tény, hogy háromszáz ezres tömeg gyűlt össze ezen a napon az állam szervezkedésétől függetlenül, az esemény politikai jelentőségét bizonyítja. („Lengyelország ’79 nyara előtt és ’79 nyara után két különböző ország volt.”, 210.) Témánk szempontjából ennél is fontosabb azonban, hogy ekkor, a pápa részéről hangzott el először nyilvánosan a soa elismerése („a nemzet, melynek fiai és leányai a teljes megsemmisítésre voltak ítélve”, 218.), s így a pápai látogatás mintegy új fejezetet nyitott a lengyel–zsidó kapcsolatok diskurzusában – nem mellékesen ez volt II. János Pál tevékenységének egyik fontos célja. Huener azonban itt nem áll meg elemzésében: tagadhatatlan ugyanis, hogy II. János Pál látogatásával új diskurzus előtt nyitotta meg az utat, ám a „korunk Golgotája” metaforával és Kolbe atya mártírhalálának felidézésével megint csak a lengyel messianizmus és vértanúság hagyományába helyezte Auschwitzzot, beszédével és jelenlétével így nemcsak „felszabadította” az emlékhelyet, de egyben új viták forrásává is tette, amelyek a mai napig meghatározzák az Auschwitzzról szóló diskurzust.

Sajnos a szerző részletes elemzése itt, 1979-nél véget ér – a nyolcvanas évek eseményeire csak utalás történik az epilógusban, holott ilyen átfogó és pontos munka után az olvasó elvárná a karmelita kolostor vagy a keresztek és egyéb szimbólumok körüli viták jelentőségének elemzését. Különösen, hogy a szerző a bevezetésben maga is megjegyzi, hogy a legnagyobb változások az emlékhelyen a kommunizmus bukása után, az utóbbi évtizedben történtek (25.). Ebből a szempontból teljesebb Michael Steinlauf hasonló témájú, 1997-ben megjelent munkája,² mert 1995-ig

² Steinlauf, Michael C.: *Bondage to the Dead: Poland and the Memory of the Holocaust*. Syracuse University Press: Syracuse, N.Y., 1997. Huener Steinlauf és James Young tanulmányát a közelmúlt úttörő munkáiként emeli ki. Young, James: *The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning*. Yale University Press: New Haven, 1993.

követi az eseményeket – igaz, ő az 1945–47 közötti időszakkal nem foglalkozik, de ez a források hiányával indokolható.

A lengyel nemzeti narratívákat központba állító tanulmány olykor elmulasztja a kitekintést, vagy legalábbis az utalást a szélesebb körű kontextusra, amivel pedig még világosabbá tehetné a gondolatmenetet. Az ötvenes években a sztálinista ideológia határozta meg az Auschwitz-emlékezetet, de nem árt hozzátenni: a világ nagy része sem volt hajlandó a zsidókat a náci bűnök elsődleges áldozatainak tartani. Az 1967-es megemlékezés is érthetőbb volna az Eichmann-pert követő holokauszt-tanulmányok fellendülésének tükrében. Ezek azonban csak kisebb hiányosságok egy rendkívül összetett és átfogó tanulmányban. Az pedig, hogy a holokauszt egészét tekintve nem találunk sem állítást, sem ítéletet a könyvben, erénye, és nem hiányossága a munkának.

Huener kitűnő munkája: a lengyel narratívák bemutatása, elemzése és megértése segíthet megérteni az epilógusban felvillantott, Auschwitz körüli vitákat és ellentmondásokat. A könyv ugyanennyire értékes lehet a lengyel–zsidó kapcsolat történetének megértésében. Minthogy külön könyv témája lehetne: az epilógusban csupán utalás történik arra, hogy Auschwitz mint holokauszt-szimbólum mennyire mást jelent a zsidók számára, mint a lengyeleknek. Az olvasó ezúttal „csak” a lengyel nézőpontot ismerte meg, azt viszont nagyon alaposan.

A könyv másik fontos célja az Auschwitz–Birkenau kapcsolat tisztázása. Miközben Birkenau, egymillió európai zsidó kivégzésének helyszíne, adta Auschwitznak metaforikus értékét a háború utáni világban, különböző okoknál fogva minduntalan háttérbe szorult az auschwitzi kiállítás mellett. Huener szerint a jövőben intenzív párbeszéd jellemzi majd a két emlékhely kapcsolatát. A szerző egyébként meglehetősen optimista az emlékhely további sorsát és szerepét illetően. A Múzeum állandó felülvizsgálása és korrigálása – mint mondja – egy sokkal pontosabb és elfogadhatóbb Auschwitz-kép építéséhez járul hozzá, hogy az „uralkodó emlékezet” mindinkább átadja helyét a történelmi tényeknek. Ez azonban nem zárja ki azt, hogy a megannyi jelentést, narratívát és funkciót (temető, múzeum, nyilvános emlékhely) magába olvasztó Auschwitzot a jövőben még inkább a sokszínűség jellemezze. Auschwitz a párbeszéd, a megbékélés és a bűnbánat helye lesz.

Huener a bevezetésben megismerteti az olvasót Auschwitzra vonatkozó alapvető fogalmakkal, tényekkel, eseményekkel – ugyanakkor az első oldaltól kezdve hangsúlyozza: Auschwitznak nincs hagyományos

„uralkodó narratívája” (ami nem egyenlő az „uralkodó emlékezettel”!), sem tipikus mártírja vagy foglya. Auschwitz ellenáll és ellent kell hogy álljon minden általánosításnak és leegyszerűsítésnek, mert az a gazdag forrásanyag, amely a túlélők memoárjaiból maradt ránk, az élmények sokszínűségét bizonyítja. Az áldozatok kategorizálása is bűn volna részünkről, hiszen minden egyes fogolynak mást jelentett Auschwitz. Véleményem szerint ez a fajta „megértő történetírás” a leginkább használható olyan különleges és kényes témák esetében, mint a holokauszt, s ez teszi a könyvet számomra egyedivé.

Huener munkájának egy másik aspektusa az említetteken túl: „Auschwitz emlékezetének”³ ez a gazdag elemzése kitűnően illusztrálja a kollektív emlékezet jellegzetességeit. A Múzeum mint a „domináns memória”⁴ szülőhelye és fenntartója tökéletes példa arra, hogyan intézményesülhet ez az uralkodó memória, illetve hogyan válhat az adott intézmény kezében társadalmi és politikai hatalommá. Emellett a kollektív emlékezetnek három jellegzetes vonása figyelhető meg a Múzeum tevékenysége kapcsán. Először is, a lengyelek Auschwitzot azonnal „beolvasztották” a lengyel nemzeti mártíromság mítoszába. Másodszor, az előbbi nem zárta ki, hogy a helyet a zsidó elnyomás helyszínének tekintésék, de ezt a tényt soha nem hangsúlyozták. Mivel, harmadszor, az állam Auschwitzot politikai küzdőtérként intézményesítette, és nem volt szűk-ség/hely a zsidó sorsot szimbolizáló Auschwitzra.

Ez utóbbiakat is átgondolván, nemcsak azoknak ajánlom a könyvet, akik a holokauszttal, illetve holokauszt-értelmezésekkel, a 20. századi német- vagy lengyel történelemmel, zsidó történelemmel, vagy múzeum-történettel foglalkoznak. A munka megkerülhetetlen azok számára is, akik a (meg)emlékezés politikáját, a kollektív emlékezetet tanulmányozzák.

³ Huener az „Auschwitz emlékezete” fogalommal az egyéni emlékezetek összességére utal, vagy az (éppen) hivatalosan szentesített múltképre, ami – mint láttuk – Auschwitz esetében nemcsak legitim, hanem szinte mitikus státuszt is jelentett.

⁴ Roussótól vett kifejezés. Roussó, Henry: *The Vichy Syndrome: History and Memory in France since 1944*. Harvard University Press: Cambridge, Mass., 1991.